

Δημήτρης Ί. Κυρτάτας

Ἄνεξιθρησκία καὶ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα

Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ ποὺ συμφωνήθηκε ἀπὸ τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον καὶ τὸν Δικίνιον στὰ Μεδιόλανα ἀποτελεῖ σταθμὸν στὴν ἱστορία τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, μὲ σημαντικὰ ἐπιπτώσεις σὲ ὅλη τὴ μεταγενέστερη ἱστορία τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ κόσμου γενικότερα. Σὲ ἐπιστολὴν τοῦ Δικινίου ποὺ συντάχθηκε στὶς 13 Ἰουνίου 313 στὸ πνεῦμα τῆς συμφωνίας ἐγένετο μὲ τρόπο κατηγορηματικὸν ἐπίσημος λόγος γιὰ «ἐλευθερίαν τῆς θρησκείας» καὶ γιὰ παραχώρησιν τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς λατρείας, σύμφωνα μὲ τὴ «διάνοιαν καὶ τὴ βούλησιν καθενός». Τὸ προνόμιον αὐτὸ δόθηκε συγκεκριμένα τόσο στοὺς χριστιανούς, ποὺ κατονομάζονται μὲ σαφήνεια, ὅσο καὶ σὲ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους κατοίκους τῆς αυτοκρατορίας, χωρὶς κάποιον εἰδικὸν προσδιορισμό¹. Διατυπώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ἦσαν συνήθεις τὴν ἐποχὴ ἐκείνην καὶ ἔχουν δικαιολογημένα προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν. Ἡ κατανόησίν τους ὡστόσο ἀπαιτεῖ μιὰ ἱστορικὴ ἀνασκόπησιν τόσο τῶν γεγονότων ποὺ ὀδήγησαν σὲ αὐτές, ὅσο καὶ τῶν μεταγενέστερων ἐξελίξεων ποὺ τὶς τροποποίησαν καὶ, σὲ μέγαλον βαθμό, τὶς ἀκύρωσαν.

Ἡ κρίσιμη περίοδος ποὺ φωτίζει τὸ νόημα τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τῶν δύο αυτοκρατόρων εἶναι ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ τρίτου μεταχριστιανικοῦ αἰῶνα ἕως τὸ τέλος τοῦ τέταρτου, καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Δεκίου, ποὺ πρῶτος ἀπαίτησε τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν καὶ συμμόρφωσιν ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ στὴν δημόσιαν καὶ παραδοσιακὴν θρησκευτικὴν λατρείαν, ἕως τὰ χρόνια τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, ποὺ ἀπαγόρευσε πρακτικῶς κάθε ἐκδήλωσιν παγανιστικῆς λατρείας.

Τὰ σχόλια ποὺ ἀκολουθοῦν στηρίζονται σὲ μιὰν ἀπλὴν μεθοδολογικὴν ἀρχήν. Παρακολουθοῦν κατὰ βάσιν τὶς δηλώσεις, τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὶς τοποθετήσεις τῶν ἰδίων τῶν αυτοκρατορικῶν ἀρχῶν γύρω ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ ζητήμα-

1. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι γνωστὴ σὲ λατινικὴ ἐκδοχὴ ἀπὸ τὸν Λακτάντιον 48.2-12 καὶ σὲ ἐλληνικὴ μετάφρασιν ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον στὴν Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία 10.5.2-14. Ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο τὰ κείμενα αὐτὰ σχετίζονται μὲ τὸ λεγόμενον διάταγμα τῶν Μεδιολάνων δὲν μὲ ἀπασχολεῖ στὸ κείμενον αὐτό.

τα. Οί πηγές αυτές δὲν εἶναι βεβαίως μοναδικές. Μποροῦν ὥστόσο νὰ ἀπομωνωθοῦν καὶ νὰ ἐξεταστοῦν αὐτοτελῶς ἐπειδὴ ἦταν ἐπίσημες καὶ δημόσιες. Ἀσφαλῶς τίποτα δὲν βεβαιώνει ὅτι οἱ αὐτοκρατορικές διακηρύξεις ἦταν πάντα εἰλικρινεῖς καὶ ἀξιόπιστες. Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ὑπῆρχε εὐλογία προσδοκία ὅτι θὰ γίνονταν εὐρύτερα κατανοητές, ἀποδεκτές καὶ πιστευτές. Ἀνταποκρίνονταν ἔτσι ἂν ὄχι πάντα στὸ κοινὸ αἶσθημα, τουλάχιστον στὴν κοινὴ ἀντίληψη. Ὅταν μάλιστα ἐπιμένουν μὲ συνέπεια στὴν ἴδια λογική, τότε θὰ πρέπει ὁ μελετητὴς νὰ τὶς πάρει στὰ σοβαρὰ καὶ νὰ τὶς ἀξιολογήσει ἀναλόγως. Εἶναι ἔτσι εὐτυχῆς ἢ διάσωση ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ αὐτοκρατορικῶν διατάξεων καὶ ἐπιστολῶν, κάποτε στὸ λατινικὸ πρωτότυπο καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση. Σὲ ὅσα ἀκολουθοῦν ἔμφαση δίνεται κυρίως στὴν περίοδο ἕως τὴν ἐπικράτηση τοῦ Κωνσταντίνου.

Ἀπὸ τὶς ἐπίσημες καὶ δημόσιες ἀποφάσεις καὶ διακηρύξεις τῶν αὐτοκρατόρων προκύπτει μιὰ πρώτη, ἐνδιαφέρουσα καὶ σημαντικὴ διαπίστωση. Μέσα στὸν ἐνάμιση περίπου αἰῶνα ποὺ ἐξετάζω, ἡ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς θρησκείας ἄλλαζε διαρκῶς, μὲ τρόπο μάλιστα ριζικὸ. Εἰδικότερα στὸ θέμα τῶν χριστιανῶν, ἡ ἀμφιθυμία καὶ οἱ ἀμφιταλαντεύσεις εἶναι ἐντυπωσιακές.

Στὸ μέσον τοῦ τρίτου αἰῶνα, ὁ Φίλιππος ὁ Ἄραβας (244-49) ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ φιλικὸς πρὸς τὸν χριστιανισμό, σὲ βαθμὸ νὰ θεωρηθεῖ ὁ ἴδιος χριστιανός. Ἀμέσως μετὰ, πιθανότατα τὸν Φεβρουάριο τοῦ 250, ὁ διάδοχός του Δέκιος (249-51) ἀπαίτησε ἀπὸ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας θυσίες στοὺς παραδοσιακοὺς θεοὺς, διακόπτοντας ἔτσι μιὰ δεκαπενταετία ἀδιάταρακτης ἄσκησης τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Τὸ διάταγμα του, ποὺ δὲν ἔχει σωθεῖ, δὲν κατονόμαζε τοὺς χριστιανούς, ἐξελήφθη ὥστόσο ὡς διωγμὸς διότι ἡ συμμετοχὴ στὶς παγανιστικὲς θυσίες ἦταν γι' αὐτοὺς αὐστηρῶς ἀπαγορευμένη. Φαίνεται πιθανὸ ὅτι ὁ Δέκιος ἐπιχειροῦσε νὰ σφυρηλατήσῃ τὴ θρησκευτικὴ ἐνότητα τῆς αὐτοκρατορίας σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀσφυκτικῶν πιέσεων στὰ βόρεια σύνορα ἀπὸ γερμανικὰ φύλα. Ἡ ἀπόδοση δικαιωμάτων ρωμαίου πολίτη στὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ ἐλεύθερου πληθυσμοῦ τὸ 212 (μὲ τὴν *Constitutio Antoniniana*) εἶχε ἐπιφέρει μιὰ πολιτικὴ ἰσότητα. Ἡ συμμόρφωση ὅλων στὶς θρησκευτικὲς πρακτικὲς τῆς αὐτοκρατορίας φαινόταν πλέον ἐπιθυμητὴ καὶ ἀναγκαία. Διάφορα πιστοποιητικὰ θυσίας ποὺ ἔχουν σωθεῖ βεβαιώνουν ὅτι τὸ μέτρο δὲν ἀφοροῦσε εἰδικῶς τοὺς χριστιανούς.

Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Δεκίου στὸ πολεμικὸ μέτωπο, οἱ πιέσεις ποὺ εἶχαν ὀδηγήσει σὲ ἀρκετὲς ἐκτελέσεις πιστῶν τερματίστηκαν. Τῇ βραχύβια ἔλλειψη κατανόησης γιὰ τὶς θρησκευτικὲς καινοτομίες τῶν χριστιανῶν διαδέχθηκε καὶ πάλι μιὰ πολὺ ἐκτενέστερη περίοδος ἀνεκτικότητας καὶ συχνὰ φιλίας. Ἡπιος καὶ φιλικὸς πρὸς τοὺς χριστιανούς ὑπῆρξε καὶ ὁ Βαλεριανός (253-60) τὰ τέσσαρα πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του². Τὸν Αὐγούστο τοῦ 257 ὥστόσο, μὲ ἓνα διάταγμα ποὺ ἐπίσης δὲν ἔχει σωθεῖ, ἄρχισε τὶς πιέσεις του πρὸς τὸν χριστιαν-

2. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 7.10.3.

νικό κλήρο. Ένα χρόνο αργότερα ή επίθεση στράφηκε προς τους λαϊκούς χριστιανούς που βρίσκονταν σε ύψηλές θέσεις, και μάλιστα στην αυτοκρατορική αύλη και τη δημόσια διοίκηση. Διακηρυγμένος στόχος αυτή τη φορά ήταν σαφώς οι χριστιανοί, μολοντί ή απαίτηση παρέμενε ίδια με εκείνην του Δεκίου. Οι χριστιανοί μπορούσαν να προσεύχονται στὸν Θεό τους, με τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ προσκυνοῦσαν και τοὺς «κατὰ φύση θεοὺς»³.

Ὁ Βαλεριανὸς βρισκόταν ἐπίσης ἀντιμέτωπος με τρομερὴ πίεση, αὐτὴ τὴ φορά στὰ ἀνατολικά σύνορα τῆς αυτοκρατορίας. Ἡ ἀτιμωτικὴ αἰχμαλωσία του τὸν Ἰούνιο τοῦ 260 ἀπὸ τοὺς Πέρσες εἰσβολεῖς τερμάτισε και πάλι ἀπότομα τοὺς ὀδυνηροὺς διωγμοὺς. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν πατέρα του, ὁ διάδοχός του Γαλλιανὸς (260-68) βεβαίωσε διάφορους ἐπισκόπους με προσωπικὲς του ἐπιστολές (δειγμα τῶν ὁποίων ἔχει σωθεῖ) γιὰ τὴ φιλικὴ του διάθεση ἀπέναντί τους⁴. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐπίσημης ἀνοχῆς διήρκεσε αὐτὴ τὴ φορά 43 χρόνια.

Ἀδιάφορος πρὸς τὸ χριστιανικὸ ζήτημα ὑπῆρξε και ὁ Διοκλητιανὸς (284-305) τὰ 18 πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του. Αἴφνης, τὸν Μάρτιο τοῦ 303, ἄρχισε νὰ ἐκδίδει σειρά διαταγμάτων που γίνονταν ὅλο και βιαιότερα ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Ἦδη με τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ κατεδαφίστηκαν ναοί, ρίχτηκαν στὴν πυρὰ ἱερὲς χριστιανικὲς γραφές και ἐκδιώχθηκαν οἱ χριστιανοί ἀπὸ τίς ὕψηλές θέσεις που ἐνδεχομένως κατεῖχαν, καθὼς και ἀπὸ τὴν αυτοκρατορική αὐλή, στὴν ὁποία εἶχαν και πάλι εἰσχωρήσει μαζικῶς. Τὸ τέταρτο και τελευταῖο διάταγμα ἀπαιτοῦσε θυσίες στοὺς παραδοσιακοὺς θεοὺς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πιστῶν. Ἰδιαιτερός λόγος γινόταν γιὰ τοὺς χριστιανούς που ὑπηρετοῦσαν στὸν στρατό. Οἱ διωγμοὶ αὐτοί, που ἀποκλήθηκαν Μεγάλοι, δὲν ἐφαρμόστηκαν στὸ σύνολο τῆς αυτοκρατορίας με τὴν ἴδια ἔνταση, ἀλλὰ προκάλεσαν γενικῶς ὀξύτατα προβλήματα στοὺς χριστιανούς και ὀδήγησαν σὲ βασανισμοὺς και πολλὲς θανατώσεις⁵.

Οἱ Μεγάλοι διωγμοὶ τερματίστηκαν ἐπισήμως στις 30 Ἀπριλίου 311 με διάταγμα τῶν τεσσάρων συναυτοκρατόρων, τοῦ Γαλερίου, τοῦ Λικινίου, τοῦ Μαξιμίνου και τοῦ Κωνσταντίνου. Τὴν πρωτοβουλία τῆς παύσης τῶν διωγμῶν σὲ μιὰ περίοδο διαρκῶν πολέμων, λοιμῶν και λιμῶν εἶχε μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ εἰσηγητής τους, ὁ Γαλέριος (305-11)⁶. Οἱ διωγμοὶ ὥστόσο φαίνεται ὅτι δὲν τερματίστηκαν στὴν ἴδια τὴν Ἰταλία, ὅπου τὴν ἐξουσία εἶχε σφετεριστεῖ ὁ Μαξέντιος (306-12).

Τὴ νόμιμη ἄσκηση τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐπιβεβαίωσε εἰδικῶς στὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσία του ὁ Μαξιμίνος (305-13) με προφορικό, καθὼς μαρτυρεῖται, διάταγμά του. Στὸ πνεῦμα του σώζεται μάλιστα ἐπιστολὴ ἀξιωματοῦχου του⁷. Μόλις ἕξι μῆνες αργότερα ὥστόσο, ὁ Μαξιμίνος ἄρχισε πάλι νὰ πιέζει και νὰ ἐξορίζει τοὺς χριστιανούς, χωρὶς ὥστόσο νὰ διατάξει γενικὸ διω-

3. Εὐσέβιος, ὁ.π. 7.11.9.

4. Εὐσέβιος, ὁ.π. 7.13.

5. Εὐσέβιος, ὁ.π. 8.2.4-13.8.

6. Λακτάντιος, *De mortibus persecutorum* 34.1-5, Εὐσέβιος, ὁ.π. 8.17.2-11.

7. Εὐσέβιος, ὁ.π. 9.1.3-6.

γμό. Εἶχαν καὶ πάλι προηγηθεῖ λοιμοί, λιμοὶ καὶ πόλεμος μὲ τοὺς πρώην συμμάχους Ἀρμενίους⁸. Ὡσπου τὸ 312 ἀνεκάλεσε τὶς πιέσεις του, ἐπιτρέποντας καὶ πάλι στοὺς χριστιανοὺς νὰ ἀκολουθοῦν τὴ θρησκεία τους⁹. Τὴν ἴδια χρονιά ὁ Κωνσταντῖνος (306-37) καὶ ὁ Λικίνιος (308-24) ἐπαναβεβαίωσαν καὶ αὐτοὶ στὰ Μεδιόλανα τὴν πολιτικὴ πού εἶχαν συνυπογράψει τὸ 311 μὲ τὸν Γαλέριο καὶ τὸν Μαξιμίνο (ὅπως φανερώνει ἡ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Λικινίου)¹⁰.

Σύμφωνα μὲ μαρτυρίες ἀνίσης καὶ ἀβέβαιης ἀξιοπιστίας, τὴ συμφωνημένη πολιτικὴ νομιμοποίησης καὶ ὄχι ἀπλῆς ἀνοχῆς τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἀναίρεσε στὴν πράξη καὶ ὁ Λικίνιος¹¹. Ὡστόσο ὅσες διώξεις συνεχίζονταν σὲ διάφορες περιοχὲς ἔπαυσε ὀριστικῶς ἡ ἐπικράτηση τοῦ Κωνσταντίνου σὲ ὁλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία τὸ 324.

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔγινε μονοκράτορας, ὁ Κωνσταντῖνος ἄλλαξε καὶ πάλι θρησκευτικὲς ἐπιλογές. Ἐγκαταλείποντας τὴν πολιτικὴ τῆς γενικῆς ἀνεξιθρησκίας, ἄρχισε νὰ ἐκδίδει διατάγματα πού ἀπαγόρευαν τὶς αἱματηρὲς θυσίες – βασικὴ ἔκφραση τῆς παραδοσιακῆς λατρείας. Στὴ συνέχεια ἄρχισε νὰ προκαλεῖ ὄλο καὶ μεγαλύτερα προβλήματα στοὺς ἐθνικοὺς, κληροδοτώντας τὴν πολιτικὴ αὐτὴ στοὺς γιούς καὶ κληρονόμους του, καὶ μάλιστα στὸν Κωνσταντίνο (337-61), πού ἀπέμεινε τελικῶς μοναδικὸς αὐτοκράτορας¹².

Τὴν πολιτικὴ ἐπιθετικῆς προώθησης τοῦ χριστιανισμοῦ ἀντέστρεψε ὁ Ἰουλιανός (361-63), ἐπαναφέροντας τὴν παραδοσιακὴ λατρεία καὶ ἀνοικοδομώντας τοὺς πυρπολημένους καὶ κατεδαφισμένους ναοὺς τῶν ἐθνικῶν. Ἀλλὰ ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ παλινόρθωσης τῶν παλαιῶν θρησκευτικῶν πρακτικῶν διήρκεσε μόλις ἐνάμιση χρόνο. Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ στὸ πολεμικὸ μέτωπο, ὁ Ἰοβιανός (363-64), σὲ συνθήκες κρίσης μὲ τοὺς Πέρσες, ἐπανάφερε τὴν ἐπιθετικὴ προώθηση τοῦ χριστιανισμοῦ. Στὸ τέλος τῆς θητείας του, ὁ Θεοδοῖσιος (379-95) ἀπαγόρευσε τελικῶς κάθε μορφή ἐκδήλωσης παραδοσιακῆς λατρείας.

Οἱ διαρκεῖς αὐτὲς ἀμφιταλαντεύσεις στὴν ἐπίσημη θρησκευτικὴ πολιτικὴ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὀφείλονταν σὲ καθαρῶς ὑποκειμενικοὺς παράγοντες. Οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες καὶ πολλοὶ σύγχρονοι μελετητὲς ἀναζητοῦν ἔτσι τὶς αἰτίες τῶν ἀντιφατικῶν ἐπιλογῶν στὴν προσωπικότητα καὶ τὴν ψυχολογία τῶν συγκεκριμένων αὐτοκρατόρων. Ἡ αἰτιολόγηση πάντως αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρκῆς. Τὸ ζήτημα ἦταν πολὺ σοβαρὸ γιὰ νὰ καθορίζεται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἐκτιμήσεις καὶ συμπάθειες τῶν αὐτοκρατόρων. Ἄλλωστε, ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἄλλαζαν πολιτικὴ στὴ διάρκεια τῆς βασι-

8. Εὐσέβιος, *δ.π.* 9.2-8.12.

9. Εὐσέβιος, *δ.π.* 9.10.7-15.

10. Βλ. παραπάνω.

11. Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τοῦ Λικινίου εἶναι ἀμφιλεγόμενη. Ὁ Εὐσέβιος τὸν παρουσίασε στὶς ἀρχικὲς ἐκδόσεις τῆς ἱστορίας του ὡς ἥρωα τῆς χριστιανικῆς ὑπόθεσης καὶ στὶς ὕστερες ὡς ὑποκριτὴ καὶ διώκτη. Στὸν *Βίο* τοῦ Κωνσταντίνου ἀποσιωπᾶ τελείως τὴ φιλοχριστιανικὴ του δράση. Προφανῆς του πρόθεση ἦταν νὰ δείξει ὅτι ὁ μεγάλος ἐχθρὸς τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν καὶ ἀσεβῆς.

12. Τὰ μέτρα τοῦ Κωνσταντίνου ἐναντίον τῶν ἐθνικῶν παρουσιάζει ἐκτενῶς (καὶ ἴσως μὲ δόση ὑπερβολῆς) ὁ Εὐσέβιος στὸ ἔργο του *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου Βασιλέως*. Βλ. π.χ. 2.44-45, 47.

λείας τους. Φαίνεται ἔτσι πιθανὸ ὅτι καὶ ἄλλοι, ἀντικειμενικότεροι λόγοι παρε-
νέβαιναν στὴν ἄσκηση τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς.

Τὰ αὐτοκρατορικὰ διατάγματα ἐναντίων τῶν χριστιανῶν, ὅσα σώζονται, σπα-
νίως αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ αἰτιολογήσουν μὲ σαφήνεια τὴ θρησκευτικὴ
πολιτικὴ ποὺ προωθοῦσαν. Αἰτιολόγηση φαίνεται ὡστόσο ὅτι ἀπαιτοῦσε συχνό-
τερα ἢ παύση τῶν διωγμῶν. Ὁ πρῶτος αὐτοκράτορας ποὺ τεραμάτισε ἐπιση-
μως τοὺς διωγμοὺς ἦταν ὁ Γαλληγός. Τὸ διάταγμα τοῦ δυστυχῶς δὲν σώζε-
ται, ἀλλὰ ἡ ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε στοὺς χριστιανοὺς ἐπισκόπους βεβαιώνει ὅτι
δὲν ἀρκέστηκε στὴν ἀνοχὴ τῆς θρησκείας τους. Ἰδιαιτέρως τὸν ἐνδιέφερε ἡ
ἀνεμπόδιση ἄσκηση τῆς χριστιανικῆς λατρείας, δίνοντας ἐντολὴ σὲ ἀνώτατο
ἀξιωματοῦχο νὰ ἐπιστραφοῦν οἱ ναοὶ ποὺ εἶχαν κατασχεθεῖ¹³. Τὸ νόημα τῆς
μέριμνάς του γιὰ τὴ νόμιμη συνάθροιση τῶν χριστιανῶν στοὺς ἱεροὺς θρησκευ-
τικoὺς τοὺς τόπους φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὶς διευκρινίσεις τοῦ Γαλερίου μισὸν
αἰῶνα ἀργότερα.

Τὸ διάταγμα τεραματισμοῦ τῶν διωγμῶν ποὺ ἐξέδωσε ὁ Γαλέριος τοιχοκολ-
λήθηκε σὲ διάφορες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας. Σύμφωνα μὲ αὐτό, οἱ χριστια-
νοὶ ἀνακτοῦσαν τὶς δημευμένες τοὺς ἐκκλησίες καὶ μπορούσαν πάλι νὰ συνα-
θροίζονται νομίμως, ὥστε νὰ τηροῦν τὶς λατρευτικὲς τοὺς συνήθειες. Δόθηκε
μάλιστα σαφὴς ἐξήγηση γιὰ τὴ δραματικὴ αὐτὴ στροφὴ στὴν ἐπίσημη θρη-
σκευτικὴ πολιτικὴ.

Οἱ χριστιανοὶ εἶχαν διαταχθεῖ παλαιότερα (δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ τὸ
303) νὰ ἐπιστρέψουν στὶς θρησκευτικὲς συνήθειες τῶν προγόνων τους. Διακη-
ρυγμένη ἐπιδίωξη ἦταν, καθὼς διευκρινίζοταν ἀπὸ τὸ διάταγμα, ἡ ἐπανόρθωση
τῶν πάντων σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαίους νόμους καὶ τοὺς δημόσιους θεσμοὺς
τῶν Ρωμαίων. Ἔτσι πλείστοι χριστιανοὶ ποὺ ἀρνήθηκαν νὰ συμμορφωθοῦν,
εἴτε ὑποβλήθηκαν σὲ κινδύνους εἴτε ταλαιπωρήθηκαν καὶ θανατώθηκαν μὲ
διάφορους τρόπους. Ἐφόσον ὅμως πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπέμεναν στὴν ἴδια ἀπε-
ρισκεψία, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μὴν ἀποδίδουν τὴν ὀφειλόμενη λατρεία οὔτε
στοὺς ἐπουράνιους Θεοὺς (δηλαδὴ τοὺς παραδοσιακοὺς θεοὺς τῶν ἔθνικῶν),
οὔτε στὸν δικὸν τους Θεό. Ἀναγκάστηκαν λοιπὸν οἱ αὐτοκράτορες, συνεχίζει τὸ
διάταγμα, νὰ τοὺς συγχωρήσουν καὶ νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ ἐπανέλθουν νομί-
μως στὶς χριστιανικὲς τοὺς συνήθειες. Τὸ αὐτοκρατορικὸ διάταγμα ὀριζε ὅτι οἱ
χριστιανοὶ ὀφείλαν πλέον νὰ ἱκετεύουν τὸν δικὸν τους Θεὸ γιὰ τὴ σωτηρία τῶν
αὐτοκρατόρων, τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ τῆς δικῆς τους. Κάτι τὸ ὁποῖο, ἔτσι κι
ἀλλιῶς, ὅλοι τοὺς ἦταν πρόθυμοι νὰ ἀποδεχτοῦν¹⁴.

Διαφωτιστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μαξιμίνου. Ὁ ἀρχικὸς
τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μερίμνησε γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ διατάγματος τοῦ 314
προέβλεπε ἀπλὴ ἀνοχὴ τῶν χριστιανῶν¹⁵. Τὸν Μάιο τοῦ 313 ὡστόσο, ὅταν ἀπο-
φάσισε νὰ διακόψει τὴν πολιτικὴ πίεσης ποὺ εἶχε στὸ ἐντωμεταξὺ προωθήσει,

13. Βλ. παραπάνω.

14. Λακτάντιος, ὁ.π. 34.1-5, Εὐσέβιος, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία 8.17.2-11.

15. Εὐσέβιος, ὁ.π. 9.1.3-6.

πῆρε πιὸ συγκεκριμένα μέτρα. Ἐχοντας διαπιστώσει, καθὼς σημειώνει ὁ Ἰδιος, ὅτι ὀρισμένοι δικαστὲς τῆς περιφέρειᾶς του συνέχιζαν νὰ διώκουν τοὺς χριστιανούς, διευκρίνιζε μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια ὅτι τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἀκολουθοῦν τὴν αἵρεση καὶ τὴ θρησκεία τους, ὅπως ἐπέλεξαν οἱ ἴδιοι. Τὶς διευκρινίσεις αὐτὲς τὶς ἐξέδωσε ἀπὸ πρόνοια γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας του, θέλοντας νὰ τοὺς παρέχει ἐκεῖνα διὰ τῶν ὁποίων κυρίως ἐπιτυγχάνονται τὰ ὠφέλιμα καὶ ὅσα ἀρμόζουν στὴ δημόσια ὠφέλεια (δηλαδή τὶς νόμιμες προσευχὲς καὶ λατρευτικὲς πρακτικὲς). Ἐπίσης δήλωνε ὅτι ἐπιτρέπει στοὺς χριστιανούς νὰ θρησκευοῦνται ὅπως τὸ ἐπιθυμοῦσαν κατὰ τὶς συνήθειές τους, νὰ κατασκευάζουν νέους ναοὺς καὶ νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἰδιοκτησία τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν ἀγρῶν ποὺ εἶχαν χάσει¹⁶.

Σύμφωνα πάλι μὲ τὴν κοινὴ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Λικινίου, οἱ χριστιανοὶ καὶ ὑπόλοιποι κάτοικοι τῆς αὐτοκρατορίας διατάσσονταν νὰ τιμοῦν καὶ νὰ σέβονται τὴ θεότητα, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτή, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ εὐμένειά της πρὸς τοὺς ἴδιους τοὺς αὐτοκράτορες καὶ πρὸς ὅσους ζοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐξουσία τους. Σὲ μιὰ ἀναδιατύπωση τοῦ ἴδιου ἐπιχειρήματος μάλιστα, ἡ ἐλεύθερη θρησκευτικὴ ἐπιλογή παραχωρήθηκε γιὰ νὰ δυνηθεῖ τὸ θεῖο νὰ παρέχει στοὺς αὐτοκράτορες τὴ φροντίδα καὶ τὴν ἀγαθὴ του προαίρεση¹⁷.

Ὡς μονοκράτωρ ὁ Κωνσταντῖνος ἐπανῆλθε στὸ θέμα ἐξηγώντας ὅτι παρέιχε στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἐλευθερία νὰ τιμοῦν τὸν θεῖο νόμο μὲ κάθε σεβασμὸ καὶ νὰ ἐπιδείξουν στὸ ἐξῆς τὴν προσήκουσα λατρεία καὶ τὴν ἀρμόζουσα τιμὴ¹⁸.

Ἡ δευτέρη σημαντικὴ διαπίστωση ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικὰ αὐτὰ κείμενα εἶναι ἔτσι ὅτι τὰ διατάγματα καὶ οἱ ἀποκρίσεις γιὰ ἀπρόσκοπτη ἄσκηση τῆς θρησκευτικῆς λατρείας τῶν χριστιανῶν, ὅποτε ἐκδίδονταν, ὑπερέβαιναν τὴν ἀπλὴ ἀνοχή. Δὲν ἐπρόκειτο ἄλλωστε γιὰ ζήτημα ἐλευθερίας τῆς συνείδησης, οὔτε κάποιων βασικῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης. Ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία προσδιοριζόταν ὡς ἐλεύθερη ἐπιλογή τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὅλοι ἀνεξαιρέτως ὀφείλαν ὑποχρεωτικῶς νὰ θρησκευοῦνται γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἀρχῶν, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἰδίων. Γι' αὐτὸ καὶ δινόταν ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἐπιστροφή τῶν εὐκτήριων οἰκῶν, μὲ τοὺς ὁποίους συνδεόταν ἄμεσα ἡ δημόσια χριστιανικὴ λατρεία. Μεγαλύτερο ἔγκλημα ἀπὸ τὴ λανθασμένη θρησκευτικὴ ἐπιλογή ἦταν ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὶς λατρευτικὲς πρακτικὲς.

Οἱ διαρκεῖς ἐναλλαγὲς στὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ θὰ πρέπει ἔτσι νὰ συνδέονταν ὄχι τόσο πολὺ μὲ τὶς προσωπικὲς προτιμήσεις τῶν αὐτοκρατόρων, ὅσο μὲ τὶς ἐκτιμήσεις τους γύρω ἀπὸ τὴν παρεχόμενὴ θεϊκὴ εὐνοια. Ὄταν οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Ρωμαίων ἀντιμετώπιζαν ὑπέρομετρες δυσκολίες ἢ ὅταν ἐνέσκηπταν λοιμοὶ ἢ λιμοὶ, δινόταν ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ θεοὶ δὲν λατρεύονταν ὀρθὰ ἢ ὅτι δὲν λατρεύονταν ἐπαρκῶς. Στὸ ἐπίκεντρο βρισκόνταν πρωτίστως οἱ χριστιανοὶ ποὺ δὲν συμμετεῖχαν στὶς κοινὲς καὶ δημόσιες λατρεῖες. Τὸ πρόβλημα

16. Εὐσέβιος, *ἔ.π.* 9.10.7-11.

17. Λακτάντιος, *ἔ.π.* 48.2-12, Εὐσέβιος, *ἔ.π.* 10.5.2-14.

18. Εὐσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως* 2.42.

βρισκόταν εἴτε στήν προσβολή τῶν θεῶν ἀπό τίς δικές τους λατρευτικές τελετές, εἴτε στήν ἀναγκαστική ἀποχή τους ἀπό κάθε λατρευτική πρακτική.

Ἡ περίπτωση τοῦ Μαξιμίνου εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα, διότι ὑπῆρξε ὁ μόνος αὐτοκράτορας ποὺ ἀλλάξε πολιτική στό θρησκευτικὸ ζήτημα ὄχι μία καὶ δύο, ἀλλὰ τρεῖς φορές. Στὴν ἀρχὴ συμπορεύθηκε ἡπια μὲ τὸ κοινὸ διάταγμα ἀνοχῆς τοῦ 311. Ἐξί μῆνες ἀργότερα ἄρχισε νὰ ἀσκεῖ πιέσεις στοὺς χριστιανούς, καὶ στό τέλος τῆς διαδρομῆς του ἐπέστρεψε στήν ἀρχική του πολιτική μὲ τρόπο σαφέστερο καὶ κατηγορηματικότερο. Στὸ δεῦτερο στάδιο αἰσθάνθηκε μάλιστα τὴν ἀνάγκη νὰ αἰτιολογήσει τὴν ἐχθρική του συμπεριφορὰ πρὸς τοὺς χριστιανούς.

Ὁ Μαξιμίνος δὲν ἐξέδωσε διάταγμα διωγμῶν, οὔτε πῆρε ἀπὸ μόνος του τὴν πρωτοβουλία νὰ πιέσει τοὺς χριστιανούς. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος, τὸ ζήτημα τέθηκε ἀπὸ πρεσβεῖες καὶ ἐπιστολές ποὺ ἔλαβε ἀπὸ διάφορους πολῖτες, μὲ αἴτημα τὴν ἐξορία τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τίς πόλεις τους ἢ, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχή, τὴν ἀπαγόρευση οἰκοδόμησης ἐκκλησιῶν μέσα στὶς συγκεκριμένες πόλεις¹⁹. Τοὺς καθαρῶς θρησκευτικούς λόγους ποὺ ἐπικαλοῦνταν οἱ ἐθνικοί, τοὺς κατανοοῦσε καὶ τοὺς ἀσπαζόταν ὁ ἴδιος μὲ ζῆλο. Ἐτσι, μεταξύ πολλῶν ἄλλων, ἀνέπτυξε σὲ μιὰ ἀπόκρισή του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Τύρου τὸ ἀκόλουθο ἐπιχείρημα.

Γιατὶ [ποιός] θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ κάποιον τόσο ἀνόητο ἢ ἀποξενωμένο ἀπὸ κάθε λογῆς φρόνηση, ποὺ νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται ὅτι, ἐξαιτίας τῆς φιλάγαθης μέριμνας τῶν θεῶν, μήτε ἡ γῆ ἀρνεῖται τοὺς σπόρους ποὺ τῆς ἔχουν ἐμπιστευτεῖ, καταστρέφοντας τίς ἐλπίδες τῶν ἀγροτῶν μὲ μάταιη προσμονή, μήτε πάλι ἐδραιώνεται ἀνεμπόδιστα πάνω στὴ γῆ ὄψη ἀσεβοῦς πολέμου καὶ σέρνονται χάμω ἀποσκελετωμένα τὰ κορμιά [τῶν ἀνθρώπων] πρὸς τὸν θάνατο λόγω [κάποιας] ἀλλοίωσης στήν ἀρμονική ἔνωση τῶν στοιχείων τοῦ οὐρανοῦ, μήτε θεριεῖ πράγματι στὰ ὕψη ἢ θάλασσα, καθὼς ταραζέται ἀπὸ τὸ φύσημα ἀσυγκράτητα λυσσαλέων ἀνέμων, μήτε βέβαια ζυπνοῦν ἐναντίον μας κάποιον καταστροφικὸ χειμῶνα ἀπρόσμενες καταιγιδες ποὺ ξεσποῦν ὀρμητικά, κι οὔτε ἐπίσης ἡ τροφὸς τῶν πάντων καὶ μητέρα γῆ βυθίζεται ἀπὸ τὰ κατώτερα ὑποστηρίγματα τῆς μὲ σείσιμο φοβερό, μήτε βέβαια διαλύονται συθέμελα τὰ βουνὰ ποὺ ὀρθώνονται πάνω τῆς ἀπὸ βάραθρα ποὺ ἀνοίγονται διάπλατα; Συμφορὲς καθεμιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες –κι ἀπὸ αὐτὲς μάλιστα πολὺ χειρότερες– ὅλοι γνωρίζουν πὼς ἔχουν συμβεῖ πολλές φορές στό παρελθόν! Κι ὅλα αὐτὰ ἔλαβαν χώρα ἐξαιτίας τῆς ὀλέθριας πλάνης τῆς ἀν μὴ τι ἄλλο κενῆς ματαιότητος τούτων τῶν ἄνομων ἀνθρώπων, ὅταν [αὐτὴ ἢ πλάνη] ὑπερίσχυε στὶς ψυχές τους καὶ καταδυναστεύε σχεδὸν κάθε μέρος τῆς κατοικημένης γῆς²⁰.

19. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 9.2, 9.7.12, 9.9α.4. Γιὰ τὴ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ βλ. Λακτάντιος, *ὁ.π.* 36.3.

20. Εὐσέβιος, *ὁ.π.* 9.7.8-9. Ἡ μετάφραση εἶναι ἀπὸ ἀνέκδοτη ἐργασία τοῦ Πέτρου Παρθένη,

Ἡ λογικὴ αὐτὴ γιὰ τὴν ἐπενέργεια τῆς Θείας Πρόνοιας ἦταν εὐρύτατα διαδομένη ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ. Τὴν ἀσπάζονταν ἄλλωστε ἀπολύτως καὶ οἱ χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι ἀνταπαντοῦσαν ὅτι πόλεμοι, λοιμοὶ καὶ λιμοὶ ἐνέσκηπταν ἐξ αἰτίας τῆς διωξῆς τους. Κατὰ συνέπεια ἐπιζητοῦσαν τὴν ἀντιστροφή τῆς ἐπίσημης θρησκευτικῆς πολιτικῆς²¹.

Οἱ ἐπιστολὲς καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Μαξιμίνου θέτουν ὥστόσο καὶ ἓνα ζήτημα τὸ ὁποῖο δὲν προκύπτει μὲ σαφήνεια ἀπὸ ἄλλες αὐτοκρατορικὲς διακηρύξεις. Ἡ ἄσκηση τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς καὶ οἱ συχνὲς ἐναλλαγές της δὲν ἦταν ἀποκλειστικὴ ὑπόθεση τῶν αὐτοκρατόρων, ἦταν ἐπίσης ὑπόθεση τῶν μαζῶν. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Ἀντιόχειας στὴν ὁποία ἡ παραδοσιακὴ λατρεία ἔλαβε κάποια στιγμή νέα πνοὴ γύρω ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα τοῦ Φιλίου Διός. Ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἀναβίωση ἐξελήφθη ἀμέσως ἀπὸ τοὺς χριστιανούς ὡς ἀπειλὴ καὶ προκάλεσε τὴν ἀντίδρασή τους. Περιγράφοντας τὰ γεγονότα, ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Εὐσέβιος ἐκφράστηκε μὲ τρόπο πού δείχνει τὰ ἀμοιβαῖα αἰσθήματα. Χαρακτηρίζει τὸν θρησκευτικὸ ἡγέτη τῶν ἐθνικῶν, πού εἶχε τὴν ιδιότητα τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς πόλεως, ἄνδρα δεινὸ, γόη καὶ πονηρό. Κάνει λόγο γιὰ μαγγανεῖες καὶ γοητεῖες, γιὰ ἀνάγνους τελετάς, γιὰ ἀκαλλιεργήτους μύησεις, γιὰ ἐξαγίστους καθαρμούς καὶ γιὰ τερατεῖαν, πού ἐπιδειχθῆκε στὸν αὐτοκράτορα μὲ χρησμούς²².

Οἱ χριστιανοὶ ἐξέλαβαν τὸν ζῆλο τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὴν παραδοσιακὴ λατρεία ὡς ἐπίθεση ἐναντίον τους. Ἀποκαλοῦσαν ἔτσι διωγμὸ τὴν ἀνέγερση ναῶν καὶ τὴν ἐπισκευὴ τῶν κρημισμένων τεμενῶν. Παρομοίως τὸν διορισμὸ ἱερέων καὶ ἀρχιερέων²³. Προφανῶς πολλοὶ ἐθνικοὶ θεωροῦσαν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους ἐπιθετικὴ ἐνέργεια πρὸς τὴν παραδοσιακὴ λατρεία τὴν ἀνέγερση χριστιανικῶν ναῶν. Στὴν ἀπόκρισή του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Τύρου, ὁ Μαξιμίνος ἔκανε λόγο γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἐπαράτου ματαιότητος (δηλαδὴ τοὺς χριστιανούς) πού ἄρχισαν νὰ ἔρπουν στὴν πόλιν τους²⁴. Μὲ τέτοια ἀμοιβαῖα αἰσθήματα γίνεται κατανοητὴ ἡ ἀπαίτηση πολλῶν ἐθνικῶν νὰ ἀπελαθοῦν ἀπὸ τίς πόλεις τους οἱ χριστιανοὶ ἢ νὰ κλείσουν οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες.

Χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐχθρική του διάθεση ἀπέναντι στοὺς χριστιανούς, ὁ Μαξιμίνος ἐπιχείρησε κάποια στιγμή ἓναν νέο ἐλιγμό. Μολονότι οἱ πιέσεις πού δεχόταν ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς διαφόρων πόλεων, ὅπως τῆς Νικομήδειας, γιὰ ἐξορία τῶν πιστῶν συνεχίζονταν, αὐτὸς ἐπέλεξε νὰ τίς ἀγνοήσει. Διέτασσε μάλιστα τοὺς ἀξιωματούχους του νὰ μὴ συμπεριφέρονται τραχέως πρὸς τοὺς χριστιανούς, ἀλλὰ ἀνεξικακῶς καὶ μετριοπαθῶς. Ἐφόσον κάποιοι ἐπέμεναν νὰ ἀκολουθοῦν τὴ θρησκεία τους, ἔπρεπε νὰ τοὺς παρέχεται τὸ δικαίωμα νὰ πράττουν κατὰ βούληση²⁵. Ἀλλὰ ἡ ρύθμιση αὐτὴ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς ὡς παντελῶς ἀνεπαρκὴς καὶ ὡς οὐσιαστικὴ συνέχιση τῶν διωγμῶν. Μο-

τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν ἄδεια προδημοσίευσης.

21. Εὐσέβιος, *ἔ.π.* 9.8.1-3.

22. Εὐσέβιος, *ἔ.π.* 9.2-3.

23. Εὐσέβιος, *ἔ.π.* 8.14.9.

24. Εὐσέβιος, *ἔ.π.* 9.7.6.

25. Εὐσέβιος, *ἔ.π.* 9.9α.1-9.

λονότι ἀπαγόρευε τις ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, δὲν ἐπέτρεπε ρητῶς τὴν πραγματοποίηση συναθροίσεων, οὔτε τὴν οἰκοδόμηση ἐκκλησιῶν²⁶. Θρησκευτική ἐλευθερία χωρὶς πρόνοια γιὰ δημόσια τέλεσή της σὲ ἱεροὺς χώρους δὲν εἶχε γι' αὐτοὺς κανένα νόημα. Τέλος, ἀντιλαμβανόμενος τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐλιγμοῦ του, ὁ Μαξιμίνος ὑποχρεώθηκε νὰ ἐπιτρέψει ρητῶς τὴ δημόσια συνάθροιση καὶ τὴν κατασκευή κυριακῶν, ὅπως ἀποκαλεῖ τις χριστιανικὲς ἐκκλησίες, καθὼς καὶ νὰ διατάξει τὴν ἐπιστροφή ὄσων εἶχαν κατασχεθεῖ²⁷.

Πληροφορίες αὐτοῦ τοῦ εἶδους φωτίζουν μιὰν ἀκόμα σημαντικὴ πλευρὰ τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ ὀδηγοῦν σὲ μιὰ τρίτη διαπίστωση. Τὸ διακύβευμα δὲν ἦταν τόσο πολὺ οἱ θεολογικὲς ἀντίληψεις τῶν δύο πλευρῶν, οὔτε ἡ ἀσκησιμὸς ἰδιωτικῆς λατρείας καὶ ἡ κατὰ μόνας προσευχή, ὅσο ἡ διεκδίκηση τοῦ δημόσιου χώρου γιὰ θρησκευτικὲς τελετές. Αὐτὸ ἐξηγεῖ ἴσως γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βαλεριανοῦ στὸ ἐπίκεντρο τῆς διαμάχης βρέθηκαν οἱ ναοὶ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ παρουσία πιστῶν σὲ ὑψηλὲς δημόσιες θέσεις, τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ καὶ τὸν στρατό. Ὁ Διοκλητιανός, καθὼς λεγόταν, ἐνοχλήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὅταν πληροφορήθηκε ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπίσημων θυσιῶν ποὺ πραγματοποιοῦσε ὁ ἴδιος, ὀρισμένοι χριστιανοὶ τῆς αὐλῆς του ἔκαναν τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ προσβάλλοντας τὴν ἱερότητα τῆς στιγμῆς²⁸. Ὅταν ἀποφάσισε τοὺς διωγμούς, ἡ πρώτη του ἐνέργεια ἦταν νὰ κατεδαφίσει τὸν χριστιανικὸ ναὸ ποὺ βρισκόταν σὲ ἓνα ὕψωμα, πολὺ κοντὰ στὰ ἀνάκτορά του στὴ Νικομήδεια²⁹. Οἱ ἐθνικοὶ καὶ οἱ χριστιανοὶ δὲν μπορούσαν νὰ συνυπάρξουν εὐκόλα κατὰ τὴ δημόσια τέλεση τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων.

Μὲ τὴν ἐμφάνιση καὶ ἰδίως μὲ τὴ μεγάλη διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ ρωμαϊκὸς κόσμος ἤρθε ἀντιμέτωπος μὲ ἓνα πρόβλημα τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν ἔτοιμος νὰ διαχειριστεῖ. Σύμφωνα μὲ κοινὴ ἀντίληψη ἡ εὐημερία καὶ ἡ στρατιωτικὴ ἀποτελεσματικότητά ἀπαιτοῦσαν τὴν εὐνοία τῶν θεῶν, ἀλλὰ οἱ ἐθνικοὶ καὶ οἱ χριστιανοὶ δὲν ἦταν πρόθυμοι νὰ τὴ διεκδικήσουν ἀπὸ κοινοῦ. Κατὰ συνέπεια, οἱ αὐτοκράτορες ἐπέλεξαν κάθε φορὰ, σὲ μεγάλο βαθμὸ αὐτοσχεδιάζοντας, τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ ποὺ τοὺς φαινόταν ταιριαστή, ὥστε νὰ ἐξασφαλίξεται ἡ θεία χάρις. Τὸ διάταγμα τοῦ Γαλερίου καὶ ἡ κοινὴ συμφωνία τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Δικινίου στὰ Μεδιόλανα ὑπῆρξαν τὸ ἀποκορύφωμα τῆς προσπάθειας γιὰ μιὰ σχεδὸν ἀπόλυτη ἀνεξιθρησκία ποὺ θὰ ἐπέτρεπε στοὺς πάντες νὰ προσεύχονται δημοσίως γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ. Ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὑπῆρξε βραχύβια. Ἡ ἐνιαία αὐτοκρατορία δὲν μπορούσε νὰ πορευτεῖ παρὰ μὲ μιὰ, ἐνιαία καὶ κοινῶς ἀποδεκτὴ θρησκευτικὴ λατρεία. Ἡ χριστιανικὴ ἦταν πλέον ἔτοιμη νὰ ἐκπληρώσει αὐτὴ τὴν ἀπαίτηση.

26. Εὐσέβιος, ὁ.π. 9.9α.10-11. Πολὺ πιὸ συνετὰ ὁ Γαλέριος εἶχε ἐπιτρέψει τὴν ἀνάκτηση τῶν ναῶν τους, μὲ τὴ ρητὴ ἐντολὴ νὰ μὴν πράττουν τίποτα ἀντίθετο πρὸς τὴν τάξη. Βλ. Λακτάντιος, ὁ.π. 34.4, Εὐσέβιος, ὁ.π. 8.17.9.

27. Εὐσέβιος, ὁ.π. 9.10.10-11.

28. Λακτάντιος, ὁ.π. 10.1-5. Οἱ χριστιανοὶ ἔκαναν τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ προφανῶς γιὰ νὰ προφυλαχθοῦν οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὸ μίσημα τῆς θυσίας.

29. Λακτάντιος, ὁ.π. 12.1-5.